

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Кримінальна психологія**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 5 *Група як суб'єкт злочину*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Група у кримінальному середовищі. Проблема класифікації груп, які вчиняють злочин.
2. Кримінально - психологічна характеристика груп, які вчиняють злочин.

Література:

1. Бочелюк В. Й. Юридична психологія. Навч. посіб./ В. Й. Бочелюк – К.: Центр навчальної літератури, 2017. – 334 с.
2. Будіянський М. Ф. Кримінальна психологія. Навчальний посібник / М. Ф. Будіянський. – К.: Фенікс, 2011. – 382 с.
3. Гарькавець С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації / С. О. Гарькавець // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2019. - № 2. - С. 79-90.

Додаткова:

1. Бочелюк В. Й. Кримінально-виконавча психологія / В. Й. Бочелюк, Т. А. Денисова. – Х.: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. – 630 с.
2. Філоненко В.М., Нечитайло І.С. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика: монографія / Харківський національний університет внутрішніх справ. Івано-Франківськ : Фоліант, 2022. 244 с.

Текст лекції

1. Група у кримінальному середовищі.

Кримінальне середовище є елементом організованого суспільства. Пристосовуючись до суспільства і намагаючись домінувати в ньому, кримінальне середовище існує за власними звичаями та нормами, має свою субкультуру і стратифікацію. Статистично воно являє собою сукупність осіб, які вчиняють злочини, перебуваючи на певній території.

Об'єктивно кримінальне середовище прагне до об'єднання, узгодженості дій, жорсткого контролю за поведінкою своїх членів. Це призводить до виникнення різноманітних кримінальних структур, основу яких завжди складають **групи**. Саме група є первинним, реальним осередком кримінального середовища, повноважним його представником, носієм і провідником кримінальних ідей.

Як уже зазначалося, кримінальне право, образно кажучи, препарує групу на окремих (кількох) суб'єктів злочину для з'ясування виду та форми співучасті. З огляду на це використовуються терміни «групова злочинна діяльність», «груповий злочин».

На відміну від правознавства психологія розглядає групу як особливу соціально-психологічну цілісність, єдність. Активність групи не зводиться до суми індивідуальних активностей її членів і не збігається з нею. При цьому група розуміється у вигляді *своєрідного суб'єкта діяльності*, долученого до системи

суспільних відносин. Ця теза є загальновизнаною у психології та відповідно представлена у підручниках і словниках (Г. М. Андрєєва, А. В. Петровський, М. Н. Корнєв та А. Б. Коваленко, Ю. Л. Трофімов).

Розповсюджуючи цю тезу на групу, яка вчиняє злочин, тобто випадає із системи суспільних відносин чи навіть свідомо протистоїть їй, доцільно користуватися терміном *«група як суб'єкт злочину»*. Продуктивність такого підходу засвідчує перший вітчизняний підручник з юридичної психології.

Слід зазначити, що у чинному законодавстві України значна увага приділяється групі як суб'єктові злочину. Так, Кримінальний кодекс (статті 27, 28, 30, 67, 255, 257 та ін.) вирізняє низку груп, що вчиняють злочин: група осіб без попередньої змови, група осіб за попередньою змовою, організована група, злочинна організація, банда, терористична група, воєнізоване та збройне формування. Крім того, розрізняються ролі та участь у злочині членів групи - організатор, керівник, підбурювач, посібник, виконавець і співвиконавець, а також у сприянні учасникам злочинних організацій. Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою визнається обставиною, яка обтяжує покарання.

Окремі види груп як суб'єкти злочину (організовані злочинні угруповання, злочинні групи) та їхні дії (груповий напад, порушення громадського порядку, протиправна і розвідувально-підбивна діяльність) називаються у законах України «Про організаційно-правові основи боротьби із організованою злочинністю», «Про оперативно-пошукову діяльність», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про попереднє ув'язнення».

Важливо зазначити, що група як суб'єкт злочину, попри все розмаїття конкретних груп, це завжди **реальне соціальне об'єднання**, яке має психологічні ознаки. Для його характеристики доцільно скористатися окремими базовими положеннями, виробленими соціальною психологією щодо реальних груп.

Реальна група — це психологічна спільність певної кількості осіб, що мають загальну мету, здійснюють активність щодо її досягнення за участю всіх членів на основі взаємодії та спілкування між собою. Існування такої спільності може бути юридично визначеним і регламентованим - тоді це **офіційна (формальна) група** на відміну від **неофіційної (неформальної) групи**, яка не має офіційного соціального статусу.

Із зазначеного випливає, що група як суб'єкт злочину є завжди неофіційною (неформальною) спільністю, хоча окремі злочинні групи намагаються «легалізуватися» під виглядом спортивно-оздоровчих клубів, охоронних служб, посередницьких фірм тощо.

У найбільш загальному вигляді **група як суб'єкт злочину**—це реальна неформальна спільність певної кількості осіб, мета яких (визначальна чи ситуативна) й активність щодо її досягнення (загальна чи часткова) мають кримінальний характер.

Важлива ознака будь-якої групи як суб'єкта злочину — **безпосередність** (кожного з кожним) контактів і взаємодії її членів між собою, а отже, особисте знання один одного. Така безпосередність показова

для **первинних** груп, у яких всі члени беруть особисту участь у готуванні до злочину чи його скоєнні та принаймні періодично спілкуються один з одним. **Вторинні** групи зазвичай являють собою поєднання кількох первинних груп, тож безпосередність контактів спостерігається тільки у частини членів, а з рештою має опосередкований характер — через уповноважених осіб. Це, зокрема, сприяє конспіративності й функціональній спеціалізації групи.

Пов'язаною з безпосередністю, але відносно самотійною ознакою групи як суб'єкта злочину є її **кількісний** склад. Така, на перший погляд, формальна ознака у суто кримінальному плані, образно кажучи, «наводить» на рольовий розподіл і структуру групи, тобто сприяє встановленню форм і видів співучасті, рівня та особливостей організації групи. Нижня кількісна межа групи — суб'єкта злочину — складає дві особи, верхня може досягати кількох сотень, а в окремих випадках — навіть тисячі осіб.

У соціальній психології за кількісною ознакою прийнято розрізняти **малі, середні та великі групи**. Кримінальна практика свідчить, що малі групи (вони ж частіше всього і первинні) налічують від 2—3 до 5—6 осіб, інколи (у варіанті банди) — 9—11 осіб. Середні групи складаються з 20—30 осіб, а більша чисельність показова лише для великих груп.

За спеціалізації злочинів — наркобізнес, контрабанда, торгівля зброєю, підпільне та фіктивне підприємництво — майже визначального значення набуває **національно-етнічний** склад групи із некорінного населення. Так, в Україні до 1996-1997 рр. широкого розповсюдження у великих містах набули злочинні угруповання вихідців із Африки, у центральних, східних і частково південних областях — вихідців із Південно-Східної Азії. Традиційними для півдня України є циганські, чеченські, татарські угруповання. За даними МВС Росії, у Москві найбільш розповсюджені грузинські, чеченські, азербайджанські, вірменські угруповання; дагестанське земляцтво контролює проституцію у Підмосков'ї; найбільше підпільне виробництво горілки сконцентровано в Осетії (Аланії); стрімко зростають китайські злочинні угруповання на Далекому Сході. Відомо, що національно-етнічні злочинні групи є серйозною проблемою для Німеччини, Польщі, півдня Франції, деяких інших країн Європи.

Групи — суб'єкти злочину, які створені за національно-етнічною ознакою, спираються на психологічно близьке їм середовище — діаспору, що проживає у певному районі, місцевості, регіоні тощо. Для цього експлуатується один із елементів **національно-етнічної психології**, а саме — почуття солідарності та безумовної підтримки своїх у психологічно відмінному середовищі. Перебування у такому середовищі загострює й актуалізує **національний характер** — спільнотне утворення, що поєднує у собі певні експресивні та поведінкові риси. Найбільш виразно ці риси проявляються у звичаях, традиціях, ритуалах, побутовій культурі. Для забезпечення солідарності й підтримки кримінальні групи приписують собі **етноцентричну роль**, тобто еталонного носія національного характеру. Крізь таку призму оцінюється поведінка членів діаспори та нерідко зверхньо, вороже — представників інших національно-етнічних груп.

Зазначимо, що умисне розпалювання національно-етнічної ворожнечі, яке вчиняється організованою групою осіб, передбачає кримінальну відповідальність (ст. 161 КК України), а скоєння злочину на ґрунті національно-етнічної ворожнечі визначається обставиною, яка обтяжує покарання (ст. 67 КК України).

Однією із загальних ознак, яка несе в собі чи не найсуттєвіше кримінальне навантаження, є **організованість** групи. У соціальній психології, управлінні, правознавстві існують різні підходи до тлумачення організованості. У кримінальному контексті їх буде спеціально розглянуто у гл. 6. Попередньо визначимо, що організованість виступає похідною від того, наскільки зміст спільної діяльності (мета, цінності, норми та ін.) опосередковує (пронизує, визначає) взаємостосунки членів групи. Саме під зміст діяльності вибудовуються оптимальна рольова структура та підпорядкованість членів групи.

Первинною, нижчою за рівнем організованості є **дифузна група** чи **група-конгломерат**. Взаємостосунки в ній визначаються суб'єктивними, особистими симпатіями й уподобаннями, випадковим чи тимчасовим збігом інтересів. Така група не є стійкою, тривалою, згуртованою.

Вищою за рівнем організованості є **група-асоціація**. Взаємостосунки в ній ще не визначаються, але значною мірою залежать від змісту спільної діяльності. У такій групі вже встановлено загальну мету, яка різною мірою, але прихильно сприймається та підтримується членами групи.

Найвищою, оптимальною за рівнем організованості, є **група-колектив** (за позитивної соціальної спрямованості діяльності). Їй властива переважна, визначальна опосередкованість взаємостосунків змістом спільної діяльності. Аналізована група характеризується згуртованістю, єдиним емоційним реагуванням, вольовими зусиллями, психологічною готовністю та підготовленістю до дій. Останнє означає, що кожний член групи добре знає і вміє що, як, у взаємодії з ким робити, кому і з якого питання підпорядковуватися, як протистояти внутрішньому чи зовнішньому негативному впливові — тискові, погрозам, шантажу тощо.

Висвітлений підхід до розуміння організованості активно використовується фахівцями (А. Ф. Зелінський, І. Д. Мариновська та В. Л. Цветков, Г. Г. Шиханцов та ін.) для характеристики різних видів злочинних груп.

Початкове утворення групи — суб'єкта злочину — відбувається добровільно, на основі збігу інтересів, хоча мотиви членів групи можуть бути різними і навіть суперечити один одному. Для долучення до групи окремих «цінних» осіб застосовуються елементи примусу та схилення зі створенням певної залежності (надання грошей, квартири, обіцянки та ін.).

Обов'язковими й одночасно визначальними для групи, суб'єкта злочину, виступають психічні процеси **нормоутворення**, визначення **рольової структури** та **способів внутрішньогрупового впливу**.

Норми — це загальні для всіх членів групи та обов'язкові для дотримання правила поведінки. Вони регулюють, насамперед, внутрішньогрупові стосунки, а також поведінку членів групи як її представників у зовнішньому середовищі. Норми роблять поведінку кожного члена уніфікованою і передбачуваною. Із поглибленням криміналізації групи та зростанням її організації норми стають

дедалі розгалуженішими (тобто охоплюють чимраз більше сфер життя кожного члена), жорсткими і антигуманними.

Подібне нормоутворення тільки на перший погляд відбувається стихійно й ситуативно. Більшість норм запозичується прямо чи з певними змінами із кримінального середовища. Їх провідниками та еталонними носіями виступають референтні для групи і авторитетні в ній особи з особистим кримінальним досвідом, наявністю «престижних» судимостей і судимостей за профілем кримінальних інтересів групи. Норми можуть мати певні «допуски» чи взагалі винятки залежно від ролей членів групи.

У соціальній психології вирізняються такі основні внутрішньогрупові ролі: лідер, відомий (сублідер), виконавець, аутсайдер. Члени групи, спеціалізуючись на виконанні цих ролей, утворюють **рольову структуру** групи. З такою структурою пов'язані, але можуть не збігатися, інформаційна і особливо емоційно-почуттєва (симпатії-антипатії) структури групи.

Група як суб'єкт злочину має розподіл ролей, у цілому схожий із традиційно-психологічним. Специфічні відмінності пов'язані з кримінальною метою та забезпеченням функціонування групи. Так, наприклад, у банді існує особа, яка відповідає за зберігання загальних знарядь злочину — вогнепальної зброї, вибухівки тощо. На рольову структуру групи та стратифікаційні прізвиська суттєво впливають традиції, існуючі в місцях позбавлення волі. Ось як виглядає рольовий розподіл злочинної групи, орієнтованої на «тюремні» традиції.

«Главар» - найбільш владна, хитра, смілива, жорстока особа у групі, привласнює будь-які цінності, володіє винятковим правом на безкарну агресію відносно членів групи.

«Авторитет» — інтелектуально розвинена особа, «мозковий центр» групи. Основні функції — поради, участь у «розборках», охорона групових традицій.

Відомі розподіляються залежно від таких можливих ролей:

«підлабузник» - особа, яка демонстративно і надмірно підтримує «главаря», використовується останнім як об'єкт зняття можливої внутрішньогрупової напруженості;

«маріонетка» — особа, яка демонструє еталонну поведінку стосовно до «главаря» та «авторитета»;

«блазень» — прихований, спритний провідник інтересів і політики «главаря» у групі. Може дозволяти собі певні безкарні «вільності».

Найбільш численними у групі є виконавці — «мужики», «шестірки», «торпеди» тощо. Нижче них перебувають «забиті», «чумки», «опущені» — беззахисні особи, які мають найменші права, і ті, кого за провинності позбавлено престижнішої ролі.

Чинне кримінальне законодавство (статті 27, 29, 30 КК України) визначає чотири види ролей у зв'язку із співучастю у злочину. Це — організатор, підбурювач, по-собник, виконавець (співвиконавець).

Організатором визнається особа, яка виступає ініціатором створення групи певного рівня організованості, виконує організаторські (об'єднувальні, координаційні), управлінські, фінансово-забезпечувальні функції або хоча б одну з них. Соціально-психологічним аналогом ролі організатора виступає роль лідера.

Підбурювачем визнається особа, яка шляхом прямого чи опосередкованого

спонукання (примус, погроза, підкуп, умовляння) схиляє іншу особу — фактично члена групи — до співучасті у злочині. Соціально-психологічним аналогом підбурювача виступає роль відомого (суб-лідера), а в наведеній вище термінології «тюремної» орієнтації — ролі «підлабузника» і «маріонетки».

Пособником визнається особа, яка сприяла вчиненню злочину морально-психологічним способом (поради, вказівки, обіцянки), наданням засобів чи знарядь злочину або усуненням перешкод до його вчинення. У соціально-психологічному плані пособникові найбільше відповідає роль відомого (сублідера), а в термінології «тюремної» орієнтації — ролі «авторитета» і певною мірою «блязня».

Виконавцем (співвиконавцем) визнається особа, яка безпосередньо, тобто особисто, вчинила злочин чи використала для цього як своєрідне знаряддя або засіб інших осіб, які не підлягають кримінальній відповідальності (здебільшого це особи, котрі не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, та особи, які під час злочину перебували у стані неосудності). Соціально-психологічними аналогами виконавця у першому випадку є ролі аутсайдера і виконавця, а в другому — лідера, відомого та меншою мірою виконавця.

Для дотримання нормативної поведінки, ефективного виконання ролей група — суб'єкт злочину виробляє систему позитивного (заохочення) і негативного (санкції) стимулювання своїх членів. Через таку систему здійснюється **внутрішньогруповий вплив** на окремих осіб, меншість і навіть більшість групи. Для позитивного стимулювання використовуються можливості «общака». Членам групи надаються можливості для відпочинку і розваг (відвідання саун із наданням сексуальних послуг, нічних клубів, казино та ін.), даруються цінні речі та прикраси — «фірмові» для групи персні, браслети, одяг і т. ін. Санкції мають фізичний, майновий, психологічний характер. Останні відзначаються жорстокістю, цинізмом, приниженням людської честі й гідності. Вони полягають, наприклад, у груповому анальному статевому акті з винним, поливанні його сечею, насильницьких діях щодо його рідних і близьких, примусовому «знаковому» татуюванні тощо.

Розгляд кримінальної групи у вигляді психологічної спільності й процесів, що в ній відбуваються, дозволяє відповісти на важливе запитання, що стосується того, чому окремі особи, свідомо нехтуючи певними негативними наслідками, всіляко намагаються об'єднатися чи увійти до групи.

Група як суб'єкт злочину, по-перше, розвиває у своїх членів почуття впевненості й захищеності. По-друге, надає їм матеріальну, фізичну, психологічну підтримку. По-третє, полегшує вибір індивідуального рішення на співучасть у злочині чи взагалі перебирає рішення, «розмиває» персональну відповідальність. По-четверте, використовує такі способи і знаряддя готування, вчинення, приховування, маскуванія злочину, які важкодоступні чи недоступні окремій особі. По-п'яте, надає гарантії підтримки («підігрівання») членові групи, його сім'ї на час відбування покарання в місцях позбавлення волі. По-шосте, спокушує можливістю швидко та безкарно збагатитися, вести «красивий», «крутий» спосіб життя.

2. Кримінально-психологічна характеристика груп, які вчиняють

ЗЛОЧИН.

Під час розгляду в попередній главі особистості як суб'єкта злочину відзначалося, що наукове впорядкування соціальних (психологічних, правових та ін.) явищ виступає передумовою їх поглибленого пояснення та встановлення взаємозв'язків між ними. Вирішення цього питання відносно груп як суб'єктів злочину має проблемний характер. Це пов'язано з розмаїттям конкретних груп, що слугують вихідним матеріалом, значною кількістю різних за можливостями ознак, які використовуються для класифікації. Крім того, вихідні ознаки далеко не завжди вдається узгодити між собою, і класифікація перетворюється на просте, лінійне перерахування. Ситуація ускладнюється і непродуктивністю прямого перенесення традиційних для соціальної психології класифікацій (соціометричної, формально-комунікативної та ін.). У такому випадку більшість кримінальних груп як специфічних психологічних спільностей опиняється на узбіччі традиційних класифікацій чи взагалі виштовхується з них.

Названі обставини певним чином пояснюють існування у кримінальній психології значної кількості підходів до класифікування та власне класифікацій груп, які вчиняють злочин. Стисло охарактеризуємо основні з них.

Перший підхід тяжіє до кримінології та полягає у ви-різненні окремих груп за локальними, не узгодженими між собою ознаками: віку, попередньої судимості, спрямованості злочину. Згідно з цим підходом не стільки класифікуються, скільки перераховуються такі злочинні групи: неповнолітніх і молоді; рецидивістів і раніше засуджених; розкрадачів державної та приватної власності; тих, хто вчиняє насильницькі злочини; тих, хто вчиняє пограбування й розбійницькі напади з метою заволодін-ня власністю.

Другий підхід показовий комбінованим використанням ознак - вихідних чи базових, а також похідних від них. Вихідні — це згуртованість і розміри злочинної групи, базові — рівень консолідації. На підставі названих ознак розрізняються групи **первинної** (нижчої), **середньої**, **вищої** консолідації.

До перших віднесено (за авторською термінологією) **зграї** злодіїв, шахраїв, грабіжників, а також **банди**. Останні складаються з лідера та виконавців, які безпосередньо контактують один з одним. Офіційної «криші» здебільшого не мають.

До груп середнього рівня консолідації віднесено **злочинні організації**, які складаються з первинних груп, лідера чи групи лідерів. Первинні осередки мають стійку функціональну спеціалізацію (бойовики, виконавці, розвідка, утримувачі «общака») і в багатьох випадках — корумпованих співучасників.

Вищим рівнем консолідації відзначаються **злочинні корпорації** або **клани**. Вони розповсюджують злочинну діяльність на цілі регіони, галузі економіки, обов'язково мають високу офіційну «кришу», намагаються налагодити міжнародні зв'язки.

На жаль, запропонований поділ не має чітких розмежувальних критеріїв, що визнає і сам автор класифікації.

Цікавим і достатньо продуктивним виглядає підхід, який спирається на дві узгоджені між собою ознаки: рівень криміналізації та рівень організованості групи. За цими ознаками вирізняються передкримінальні групи; прості злочинні

групи; організовані злочинні групи; злочинні організації.

До передкримінальних **груп** віднесено спільності неповнолітніх та молоді, які утворюються без початкової мети скоєння злочинів і за рівнем організованості (принаймні попервах) є дифузними групами. Найчастіше це — дворові компанії. Передкримінальні групи функціонують не більше трьох років, частина з них розпадається на прості злочинні групи чисельністю 2—5 осіб, решта входить до організованих злочинних угруповань міста чи мікрорайону.

Прості злочинні групи, на відміну від попереднього різновиду, характеризуються наявністю загальної злочинної мети. Вони складаються з 2-4 осіб, не завжди мають явного лідера, рішення щодо злочину виносяться і реалізуються спільно. Групи відзначаються автономністю, конспіративністю, низькою стійкістю у випадках виникнення внутрішніх протиріч. Як приклад наводиться група кишенькових злодіїв. У самій лише Москві функціонують групи, які представляють дев'ять злочинних «шкіл» і спільностей та відрізняються категорією жертв, місцем, способом учинення злочину, поєднанням його з іншими злочинами.

До **організованих злочинних груп** віднесено спільності, які складаються з десятків, сотень осіб і мають ієрархічну структуру з різних мікрогруп. Автори класифікації вважають, що такі групи виникають одночасно зі створенням держави і на кожному етапі її історичного розвитку мають певну специфіку.

В основі формування організованих злочинних груп у сучасних умовах, на думку авторів класифікації, виразно простежуються два принципи: територіальний та етнічний. Територіальні групи називаються «командами» чи «бригадами» і створюються у масштабах району, міста, регіону. Вони патронують тіньову економіку, фінансові потоки, вчиняють убивства на замовлення, вимагання, захоплення заручників. «Бригади» чи «команди» намагаються підпорядкувати собі всі кримінальні групи, які функціонують на «їхній» території: проститутток, кишенькових і квартирних злодіїв та ін. Це викликає кримінальні «розборки» та «війну» за сфери впливу.

Етнічні організовані злочинні групи називаються «общинами» і відзначаються підвищеною агресивністю у боротьбі за сфери впливу, намаганням легалізуватися.

До **злочинних організацій** віднесено згуртовані організовані групи чи об'єднання організованих груп, створені з метою вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. За більшістю характеристик вони збігаються з попереднім видом груп, а відрізняються від них способом «відмивання» злочинних грошей, транснаціональними і ко-рупційними зв'язками, намаганням «пробитись» у державні органи влади.

Оригінальний підхід запропоновано відомим фахівцем, одним із ініціаторів офіційного визнання організованої злочинності на теренах колишнього СРСР О. І. Туровим. Спираючись на ознаку «кримінальний професіоналізм», він пропонує розрізняти два види груп. Це — прості групи, для яких злочини не виступають головним джерелом засобів існування, та **професійні злочинні групи**, які функціонують завдяки професійному вчиненню злочинів. Від останніх відокремлено організовані злочинні групи.

Офіційний, так би мовити, законодавчий перелік груп, що вчиняють

злочини, наведено в чинному Кримінальному кодексі України. Це — група без попередньої змови; група з попередньою змовою; організована група; злочинна організація. Різновидами останньої визначені озброєна банда, терористична організація, незаконне воєнізоване або збройне формування.

Необхідно підкреслити, що кримінально-психологічна класифікація груп, які вчиняють злочини, повинна узгоджуватися, але не обов'язково бути тотожною кримінально-правовому перелікові. Водночас у ній повинні поєднуватись як кримінальні, так і психологічні ознаки, що охоплюють якомога більше різних груп.

Для побудови узагальненої кримінально-психологічної класифікації, яка відповідає названим вимогам, можна скористатися такими ознаками:

- 1) наявність попередньої змови;
- 2) кримінальність головної мети створення й функціонування групи;
- 3) кримінальна організованість.

Визначимо сутність кожної з ознак.

Попередня змова полягає в завчасній домовленості й підготуванні до скоєння злочину. Психологічно це передбачає особисте знайомство, розподіл ролей, узгодження спільних дій, усвідомлювально-вольовий механізм регуляції поведінки членів групи. Юридично це означає визначення об'єкта злочину, способу й умов його вчинення.

Мета є констатуючою психологічною ознакою будь-якої реальної групи. За соціальною спрямованістю, змістом вона може бути просоціальною, асоціальною, антисоціальною (кримінальною). Юридично кримінальна мета містить суспільно небезпечне, винне діяння або передбачає його як спосіб досягнення. Груповий характер мети визначається тим, що вона визнається й підтримується принаймні більшістю членів групи.

Кримінальна організованість може розглядатися як різновид психологічної організованості. Психологічна організованість передбачає налагоджені взаємостосунки членів групи, їх високу згуртованість, єдність у досягненні спільної мети. Юридично до цього додається стабільність складу групи, спрямованість на неодноразове вчинення злочинів із розробленням єдиного плану, який передбачає розподіл функцій і відомий всім членам групи. Кримінальна організованість виступає наслідком попередньої змови та кримінального характеру головної мети групи. На підставі названих вище ознак та їх змістовного наповнення можна виокремити чотири **основні різновиди** груп, які вчиняють злочини:

- 1) групи без попередньої змови та з некримінальною головною метою;
- 2) групи з попередньою змовою, некримінальною головною метою;
- 3) групи з попередньою змовою, кримінальною головною метою, непостійні за складом і часом існування;
- 4) групи з попередньою змовою, кримінальною головною метою та організованістю.

Останній різновид груп, своєю чергою, може переділятися залежно від додаткових ознак, пов'язаних із організованістю.

5.3. Кримінально-психологічна характеристика груп, які вчиняють

ЗЛОЧИН

Розглядаючи психології окремих груп-суб'єктів злочину, слід урахувати, що кожна з них є, образно кажучи, живим організмом. У функціонуванні групи виникають передбачувані чи раптові зміни стану, умов, основних ліній розвитку. Відповідно розвиток — загальнопсихологічний і кримінально-психологічний — може відбуватися різними темпами, коли кожна з означених складових може інтенсифікувати чи послаблювати одна одну.

Все це приводить до того, що група переміщується у кваліфікаційному полі, може різною мірою відповідати основним різновидам груп, набувати проміжного чи навіть невизначеного становища.

Групи без попередньої змови та з некримінальною головною метою.

Названий різновид охоплює групи, досить несхожі за чисельністю, віком і статтю, підставою виникнення і функціонуванням. Показовими є групи неповнолітніх і молоді, групи випадкового, тимчасового знайомства; сімейно-побутові групи; натовп і учасники масових заходів — святкувань, концертів, спортивних змагань тощо.

У кримінально-психологічному плані їх поєднує реактивно-ситуативне скоєння злочинів, яке характеризується швидкоплинними, хаотичними, неузгодженими або частково узгодженими діями. Іншою єдиною підставою є **безпосередня змова**. Вона виникає перед чи у процесі вчинення злочину і показова більш узгодженими діями, зміною співучасників та об'єктів злочину. За безпосередньої змови домінує **групова психологічна готовність**, налаштованість на злочин без таких важливих елементів готування до нього, як підшукування засобів чи знарядь, усунення перешкод, створення сприятливих умов чи за наявності тільки окремих із них.

Групи неповнолітніх і молоді. Основними підставами виникнення і функціонування таких груп є проживання в одному й тому ж чи в будинках із загальним двором, на одній і тій же вулиці чи районі; спільне навчання в загальноосвітніх, професійно-технічних закладах; проведення дозвілля.

Найчастіше це — малі первинні групи, що можуть тимчасово поєднуватися під час участі в різних заходах. Вони не відзначаються постійністю складу, чіткою рольовою ієрархією, середньою чи високою психологічною організованістю. Лідерство має переважно ситуативний, поліособовий характер (інтелектуальний, фізичний, матеріально-майновий тощо).

Підґрунтям для вчинення злочину в таких групах виступають різні форми девіантної поведінки, вживання алкогольних напоїв, психотропних та одурманюючих речовин, ранні та безладні статеві контакти, а також захоплення відеофільмами насильницького, порнографічного характеру.

Для груп неповнолітніх і молоді типовими є:

^ злочини на ґрунті «пошуку розваг», вештання «своєю» територією (побиття чи пограбування випадкової особи, яка перебуває у сприятливому для вчинення злочину стані; угон автотранспорту з метою покататися; пошкодження кіосків, телефонів-автоматів, ламання парканів, лавочок тощо);

^ групові та масові бійки з «конкурентами» із завданням тілесних ушкоджень;

^ участь у порушеннях громадського порядку та масових заворушеннях під час

проведення публічних заходів.¹

Групи випадкового, тимчасового знайомства. Основною підставою виникнення таких груп є відвідування закладів із сумнівною репутацією: кафе, закусочних, пивних барів і т. ін., які розташовані біля ринків, залізничних чи автобусних станцій, літніх танцювальних майданчиків, у парках, скверах. Зазвичай, це малі групи чисельністю 3—7 осіб, переважно чи винятково чоловічої статі, психологічно не структуровані, але які мають одного — двох «ініціаторів». Частина членів групи можуть бути попередньо знайомі між собою.

Вчинення злочинів здебільшого каталізується попереднім чи безпосереднім вживанням алкоголю, раптовим виникненням неприязні, намаганням «звести колишні рахунки» (борги, образи, обман і под.). Типовим злочином для груп випадкового, тимчасового знайомства є бійка із заподіянням тілесних ушкоджень, у поєднанні з пограбуванням жертви.

Сімейно-побутові групи. Такі групи створюються й функціонують на підставі подружніх, родинних зв'язків, особистих симпатій на їхній тлі, а також спільного проживання. Вони складаються з 3-5 осіб, мають рольову ієрархію, яка формально визнається чи не визнається окремими членами (вимушене несприятливе членство у групі).

Сприятливим супутнім чинником виступає спосіб життя окремих членів групи: безробіття, пияцтво, подружні зради, розірваний шлюб і вимушене проживання в одній квартирі. Каталізатором злочину зазвичай виступає сварка, алкогольне сп'яніння, спільне вживання алкоголю. На такому ґрунті актуалізуються образи та неприязнь, виникають бурхливі емоційні стани.

Типовим злочином для сімейно-побутових груп є з'ясування стосунків у вигляді бійки з необережним завданням тілесних ушкоджень, погрозою вбивства та вбивством.

Натовп і учасники масових заходів. Натовп — це короткочасне групове утворення на підставі загального інтересу до чогось або когось. Він характеризується скупченням на обмеженій території, рольовою невизначеністю, швидкоплинністю психічних станів — експресивного (радість, хвилювання, протест), екстатичного, діючого (панічного, агресивного). Учасники масових заходів можуть утворювати частину чи більшість натовпу. Вони відзначаються деякою організованістю, автономністю, локальною підставою для об'єднання на тлі загального інтересу. Наочними прикладами є локальні групи на дискотеках, територіальні групи спортивних «фанатів» у натовпі вболівальників, учасники неформальних святкувань за часів СРСР Дня прикордонника чи повітряно-десантних військ тощо.

Для натовпу й учасників масових заходів типовими злочинами є хуліганство, порушення громадського порядку, масові заворушення, опір працівникам правопорядку, втручання в їхню діяльність, насильство над ними.

Групи з попередньою змовою, некримінальною головною метою.

Більшість груп, що входять до цього різновиду, являють собою результат подальшого розвитку чи своєрідне відгалуження окремих груп попереднього різновиду. Це групи неповнолітніх і молоді, що набули більшої психологічної згуртованості; сімейно-побутові групи з матеріальною нуждою та бідністю; групи осіб без певного місця проживання чи офіційного роду занять.

У кримінально-психологічному плані їх поєднує усвідомлювано-вольове вчинення злочину та наявність **побічної кримінальної мети**. Така мета реалізується через попередню змову, орієнтацію на неодноразове скоєння злочину, використання злочину як важливого засобу покращення матеріального становища. Загальною для цього різновиду є корислива спрямованість, окремі прояви кримінальної організованості, що принципово відрізняє цей різновид від попереднього. Дещо осторонь стоять сексуальні злочини та в поєднанні з окремими злочинами проти здоров'я - тілесними ушкодженнями, зараженням венеричною хворобою.

Групи неповнолітніх та молоді. Зазвичай це малі, психологічно згуртовані, одностатеві групи з 3—5 осіб, які мають розподіл функцій і лідера. У підготуванні та скоєнні злочину бере участь уся група. Типові злочини: крадіжки з салонів автомобілів, окремих частин (покришки, емблеми, лобове скло та ін.); вимагання в однолітків і залежних осіб, у поєднанні з насильством; комп'ютерні злочини; сексуальні злочини; схилення неповнолітніх і малолітніх до вживання наркотичних, психотропних, одурманюючих речовин.

Сімейно-побутові групи. Такі групи мають у своєму складі 2—4 особи та переважно малолітніх і неповнолітніх дітей. Останні виконують ролі навідників, спостері-гачів-інформаторів, кур'єрів. Типові злочини: крадіжки особистого майна, предметів харчування з проникненням у приміщення (дачі, підвали, квартири); злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних, психотропних речовин (виготовлення, зберігання, збут); використання житла для цієї мети, у поєднанні зі звідництвом і розпустою; збування майна, здобутого злочинним способом, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Групи осіб без певного місця проживання та роду занять.

Єдальною підставою для таких груп є спільне проведення часу; своєрідне «патрунування» певної території — ринків, смітників, господарських майданчиків; проживання в одному місці - горищі будинку, нежитловий споруді, рідше — квартирі одного з членів групи. На відміну від груп випадкового знайомства такі групи мають відносно стабільний склад — здебільша осіб чоловічої статі з долученням 1—2 жінок, добре знайомих між собою. Структура групи пристосована для скоєння злочинів і проведення дозвілля (навідник, виконавці, відповідальні за збування та «відпочинок»), намагається мати спеціалізовані знаряддя злочину. Типові злочини: викрадення металу, виробів із нього, кабелів, електролічильників; крадіжки домашніх тварин, птиці, худоби; дрібні крадіжки на ринках, кладовищах, ритуальних місцях; придбання та збування майна, здобутого злочинним способом; вимагання та обдурювання своїх рідних, осіб із обмеженою дієздатністю, одиноких.

Групи з попередньою змовою, кримінальною головною метою, непостійні за складом і часом існування.

Цей різновид утворюють групи, досить своєрідні у кримінально-психологічному плані. Створені спеціально для неодноразового скоєння злочину, вони відзначаються професіоналізмом у готуванні, вчиненні, маскуванні злочину. Це стосується вузької спеціалізації щодо виду злочину, його знарядь, створення сприятливих умов, а отже передбачає чітку рольову структуру. Характерною рисою таких груп є **психологічно**

достовірне, публічне виконання ролей, необхідних для злочину.

До складу групи входять 1—3 професійні злочинці, що утворюють постійне «ядро» групи. Решта членів рекрутується з представників кримінального середовища та осіб, що йому симпатизують, і утворює «оболонку» групи. Остання виконує переважно допоміжні функції та за необхідності частково чи повністю змінюється.

Кількісний, статевий, віковий склад груп достатньо різноманітний, оскільки пристосовується під вузьку злочинну діяльність і швидко змінюється за нових умов. Проілюструймо цю тезу на прикладі груп, які вдаються до шахрайства у формі азартних ігор під загальною назвою «лохотрон» (наперстки, гральні карти, лотерея, рулетка тощо). Попервах такі групи склалися з осіб молодіжного віку, чоловічої статі і нараховували 6—7 душ. Рольова структура виглядала так: **розпорядник**, він же офіційний гравець; **зазивало**, він же основний підставний гравець і утримувач ставок; **допоміжні** підставні гравці (1—2 особи); **«криша»** для розпорядника (2 особи); **сторож**, що слідкує за обстановкою та поведінкою тих, хто програв. Надалі на ролі допоміжних гравців і зазивала почали залучатися під виглядом пенсіонерів особи похилого віку, респектабельного вигляду чоловіки, молоді жінки та дівчата, а склад груп збільшився на 1—3 особи.

Типові злочини, які вчиняються групами з попередньою змовою, кримінальною головною метою, непостійними за складом і часом існування: різноманітні, психологічно витончені варіанти шахрайства; спеціалізовані за предметами і способами вчинення крадіжки (антикваріат, предмети релігійного культу, дорогоцінні колекції, державні нагороди та ін.); картярне шулерство; квартирні крадіжки за «наводкою»; кишенькові крадіжки. За експертними оцінками, у мегаполісах (містах і передмістях) із населенням близько мільйона жителів до означених видів злочинів «професійно» вдаються до 1500 осіб, у містах із населенням від 500 тисяч до мільйона — близько 300 осіб. Лише 10% із них виявляються та несуть покарання. Дещо осторонь стоять корисливо-насильницькі злочини - грабіж і розбійний напад. Грабіж маскується під випадковість і здійснюється в місцях зі значним скупченням людей (кінцеві зупинки громадського транспорту, підземні переходи, ринки тощо). Особа похилого віку чи молода жінка, втративши рівновагу, штовхає жертву, одночасно збиваючи з голови хутрянну шапку чи вибиваючи з рук сумочку (портфель, валізку тощо) та імітує травму для відволікання уваги з боку жертви. За необхідності допомогу жертві та «травмованому» надає член злочинної групи під виглядом випадкового співчуваючого перехожого. У цей час іще один член групи, проходячи мимо, ніби «випадково» ногою відкидає річ убік. Останній учасник підхоплює її, ховаючи у пакет чи сумку, і зникає у натовпі. Розбійний напад (зняття одягу, головних уборів, прикрас, сумочок та ін.) здійснюється у вечірній та нічний час у під'їздах, ліфтах, підземних переходах із розрахунком, що жертва не встигне побачити нападників.

Останній різновид груп-суб'єктів злочину, що його фахівці називають

вищою стадією розвитку злочинності, найбільш соціально небезпечною формою злочинності, детально розглядається в наступній главі.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте узагальнене визначення групи як суб'єкта злочину.
2. Назвіть основні психологічні характеристики групи як суб'єкта злочину.
3. З'ясуйте особливості функціонування злочинної групи, створеної за національно-етнічною ознакою.
4. У чому полягає психологічна привабливість злочинної групи для осіб з асоціальною орієнтацією?
5. Проведіть порівняльний аналіз злочинної активності груп без попередньої змови й некримінальною метою існування та груп із попередньою змовою і кримінальною метою існування.
6. З'ясуйте основні функціонально-психологічні характеристики групи осіб, які вдаються до шахрайства у формі азартних ігор («наперстки», лотереї тощо).
7. Які типові злочини вчиняються сімейно-родинними групами?